

2. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

ԿՈՂԲ ԳՅՈՒՂԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՏԱՃԱՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

1. Պեղումների ընթացքը.— Կողբ գյուղը գտնվում է այժմյան Նոյեմբերյանի շրջանում, Երևան—Քբիլիսի երկաթուղու Այրում կայարանից տասը կիլոմետր հեռու, շրջանային կենտրոն հանդիսացող Նոյեմբերյան տանող խճուղու վրա։ Գյուղը տարածվում է Կողբ գետակի երկու կողմերում, նրա վերին հոսանքում։

Կողբ գյուղը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից մեկն է։ Հայ պատմիչները Մեծ ավան, Քաղաքագյուղ անուններով են կոչում այն։ Նա եղել է Գուգարք նահանգի Կողբոփոր գավառի վարչա-քաղաքական կենտրոնը։

Արարական տիրապետության շրջանից Կողբի վրայով էր անցնում միջազգային տարանցիկ առևտրի գլխավոր ճանապարհների՝ արևելքից դեպի արևմուտք գնացող մի ուղեգիծը։ Այդ հանգամանքը մեծ չափով նպաստել է նրա տնտեսական ու մշակութային կյանքի զարգացմանը։

Կողբ գետակի հովտի այդ մասը, ուր տարածված է Կողբ գյուղը, արևելյան, արևմտյան և հյուսիսային կողմերից եզերվում է բարձր բլուրներով, որոնց գագաթներին պահպանվել են հին ամրոցների մնացորդներ. իսկ հարավային կողմից հովիտը պահպանված է բարձր լեռնաշղթայով։

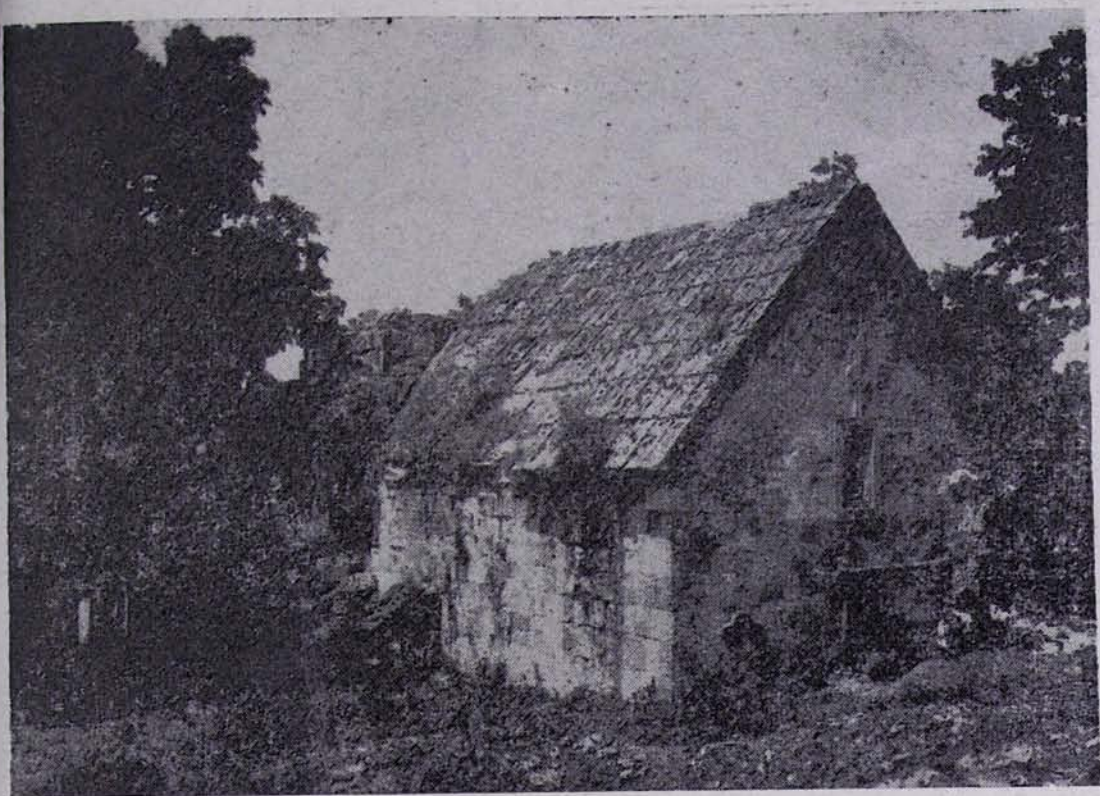
Հնագիտական հետազոտությունները Կողբի սահմաններում հայտնաբերել են շուրջ 14 հին գյուղատեղիներ, որոնց մեծ մասը պահպանել են իրենց սկզբնական անունները, ինչպես օրինակ՝ Հին Կողբ, Խլագոմ, Վարդագեղ, Հացուտ, Տանձուտ, Դամշուտ, Առա-

քելոցք, Սալերք, Բովեր (Պղնձահան), Տվարագեղ, Մատուածոր և այլն։ Բոլոր այդ գյուղատեղիներում պահպանվել են հին եկեղեցիների շինքերը և գերեզմանոցները, ավերակ ու քայքայված վիճակում։

Կողբի սահմաններում են գտնվում բազմաթիվ այլ հուշարձաններ, որոնք վերաբերում են Ե—ԺԵ և ԺԵ—ԺԹ դարերին։ Դրանց թվում հատկապես աչքի է ընկնում ԺԱ—ԺԳ դարերին պատկանող Մշկավանք նշանավոր մենաստանը (ճկար 1 և 2), որի կառուցվածքները եզակի են հայ ճարտարապետության պատմության մեջ։ Նշանավոր է նաև Տվարագեղցի կոչվող միանավ բազիլիկ ձևի խոշոր եկեղեցին, որի կառուցման ձևը խիստ բնորոշ է Ե—Ձ դարերին։ Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև շքեղ բանդակներով զարդարված բազմաթիվ կոթողները, խաչքարերը և մահարձանները։

Կողբ գյուղի սահմաններում պահպանված նյութական մշակույթի այդ հարուստ հուշարձաններից զատ, գյուղատնտեսական և շինարարական աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերված բազմաթիվ կարասներն ապացույց են այն բանի, որ հնում այստեղ բարձր զարգացման են հասել խաղողագործությունն ու պտղաբուծությունը։

Կողբ գյուղի սահմաններում եղած նյութական մշակույթի ոչ բոլոր հուշարձաններն են հայտնի գիտությանը. նրանց մի մասը զեռ ծածկված է հողով։ Այդպիսի հուշարձաններից մեկն էլ այն տաճարի շինքն է, որի պեղման աշխատանքներին ձեռնամուխ եղանք 1939—1940 թվականներին։

Նկար 1.—Մշկավանքը հարավ-արևելքից

Պեղվող հուշարձանը գտնվում էր Կողբ գյուղի հյուսիս-արևմտյան եզրին, բարձրագիւր վայրում, փոքրիկ հարթակի վրա։ Այդ հարթավայրը հյուսիսային կողմից եզերվում է լեռնային հեղեղատի փոքր ձորակով, արևմտյան կողմից հարակցվում է լեռնաշարքին, հարավային կողմից ձգվում է Կողբ գետակի հարթ հովիտը, ուր հաստատվել է գյուղի մի մասը, իսկ արևելյան կողմից մի զառիվայր իջնում է մինչև գետակի ձախ ափը։ Նշված զառիվայրն ամբողջապես պատած է խաղողի և մրգատու ծառերի այգիներով։

Մինչև ԺԹ դարի վերջերը կանգուն էին տաճարի պատերը։ Գյուղի բնակիչները շենքի կանգուն մասերը և քարն օգտագործում են բնակարանային շինարարության համար։ Այսպիսով ամբողջապես ավերվում է այդ հուշարձանը և ծածկվում հողի հաստ շերտով։

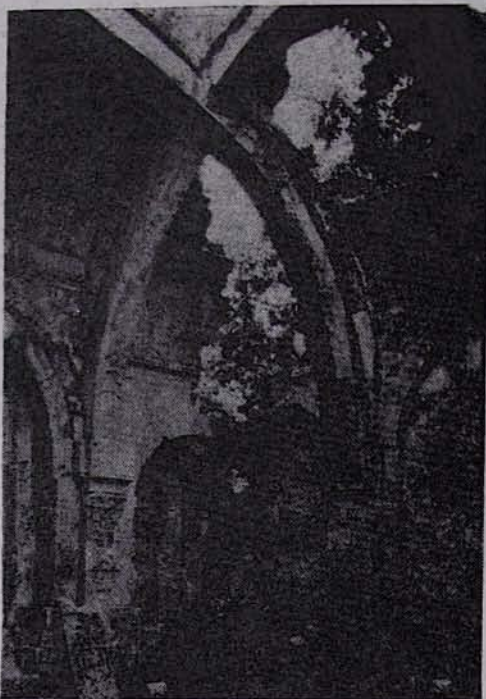
Հետագայում, այդ փլատակների վայրում տեղացիք մի խաչքար են կանգնեցնում և դարձնում ուխտատեղի։ Նվ որովհետև թրուշունները շատ հաճախ կանգնում էին այդ խաչքարի վրա ու կեղտոտում այն, ուստի տեղացիք «Սոտախաչ» անուն են տալիս։

Նախքան պեղման աշխատանքներն սկսելը, հետազոտելով հնագիտական վայրի մակերեսը, պարզվեց, որ արևելյան կողմից նկատվում են քարուկիր շարվածքի հետքեր և մի քանի գերեզմաններ իրենց տապանաքարերով։ Ինչպես նոր բացված, այնպես էլ մինչ պեղումները երևացող տապանաքարերը մոխրագույն բաղալտանման հանքաքարից էին, ոմանք տափակ-հարթ երեսով, ոմանք կողերից աստիճանավոր, իսկ ճակատներից վեղարած։ Գերեզմանաքարերից մեկն ուներ վրացերեն խուցուրի տառերով գրված կարճ տապանագրություն։

Այնուհետև պեղման աշխատանքները փոխադրվեցին հարավային, հյուսիսային և արևմտյան կողմերը։

Այդ աշխատանքների ժամանակ բացվեց նաև պեղվող հուշարձանի արևելյան արսիդը՝ $3,0 \times 3,90$ մետր տարածությամբ, բեմի տաշատակը՝ գետնից $0,30$ մետր բարձրությամբ, որի մեծ մասը քանվղած էր։ Պեղման այդ երկու մասերումն էլ հողաշերտը փլվածքային էր, սևահողային ու փափուկ և հարուստ հնագիտական մեծ տեսակի իրերով։

2. Հայտնաբերված հնագիտական իրերի նկարագրությունը.— 1939—1940 թվական-

Նկար 2.—Մշկավանքի գավթի ներսի տեսքը

ների հնագիտական պեղումների ընթացքում հայտնաբերվեցին մեծ քանակությամբ շատ հետաքրքիր ու արժեքավոր իրեր, որոնց մի մասը փոխադրվեց Սանահինի վանքում կազմակերպված թանգարանը, իսկ մնացած մասը պահպանության հանձնվեց տեղում:

Հայտնաբերված իրերի մեջ մեծ թիվ են կազմում խեցեղեն (կավե) իրերը: Դրանց մեջ խիստ բնորոշ էին սալաձև և կիսախողովակաձև կղմինդրները, որոնք տարբեր մեծությամբ էին և որոնցով սովորաբար հնում ծածկում էին եկեղեցիների տանիքները:

Կիսախողովակաձև կղմինդրներից ոմանք մի ծայրում վեղարաձև էին՝ բարձրաքանդակներով զարդարված: Բարձրաքանդակները տարբեր ձևերի էին, գլխավորապես բուսական և հավասարաթև խաչերի ձևով: Մի կիսախողովակաձև կղմինդրի վեղարաձև ծայրի վրա քանդակված էր մի երեխայի պատկեր՝ վանդակավոր ձևի գործվածք ունեցող կտորի հագուստով, խաչը ձեռքին բռնած:

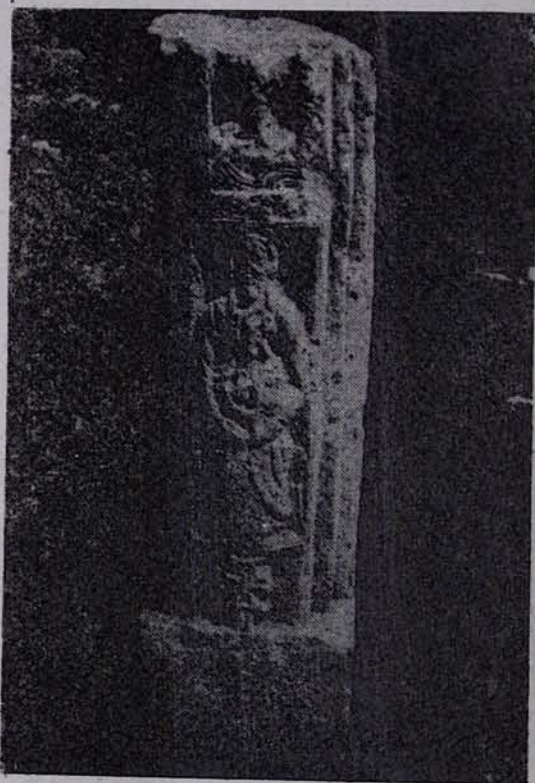
Հատկապես ուշագրավ էին այն խեցեղեն իրերը, որոնք անցյալում գործադրում էին շենքերի երեսապատ մասերը զարդարելու նպատակով: Դրանք թրծած կավի քառակուսաձև, հավասարաչափ բարակ սալիկներ էին, որոնց եղբրը զարդարված էին գնդաձև, մարգարտաշար քանդակներով, իսկ մի երեսի վրա՝ զանազան կենդանիների, թռչունների

րի և միջատների բարձրաքանդակ պատկերներով:

Խեցեղեն իրերից հիշատակության արժանի են նաև թրծած կավից երկու փոքրիկ, պատվանդանավոր խնկամաններ, մի ձեթի ճրագ, ինչպես և սև ու կարմիր կավե փոքրիկ ամանների մի քանի կտորներ, որոնք հայտնաբերվեցին գլխավոր արտիզի բնմի առջևի մասում:

Առանձնապես մեծ թիվ էին կազմում հայտնաբերված քարի կտորները: Դրանց մեջ, բացի շենքի պատերի բազմաթիվ սրբատաշ քարերից ու թաղի ծածկի քարերից, մեծ հետաքրքրություն էին ներկայացնում կոթողները և նրանց բեկորները: Դրանք գլխավորապես քառակող էին, զարդարված բուսական շքեղ քանդակներով, բարձրաքանդակ սրբապատկերներով և հավասարաթև խաչերով, որոնք մշակված էին վերին աստիճանի նուրբ ձևերով: Բուսական ձևի քանդակների մեջ հատկապես աչքի էին ընկնում արմավենու տերևաձև, խաղողի ողկուղաձև և վարդաձև քանդակները (նկար 3, 4, 5):

Կոթողների մեջ հանդիպում էին նաև գլանաձև բներ ունեցողներ, որոնք մի ծայրից քառակողմ էին՝ խարիսխի կամ խոյակի նմա-

Նկար 3.—Տաճարի պեղումներից հայտնաբերված մի քառակող կոթող

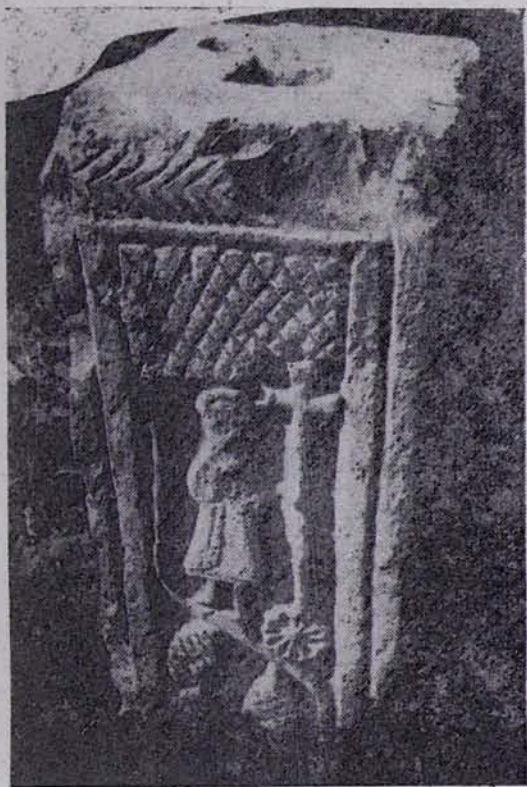
նությամբ, որի կողերը զարդարված էին բուսական և մարգարտաշար-դոտկավոր քանդակներով (նկար 6):

Մի շարք բեկորներ վեցակող էին, որոնց հինգ կողերը հարթ էին, իսկ վեցերորդ կողը պատած էր կրկնաշար թերթիկավոր վարդաքանդակներով: Ամենայն հավանականությամբ, այդ բեկորները կոթողի մաս չպիտի լինեին, այլ նրանք պետք է հանդիսացած լինեին շենքի որևէ մասը: Դրան որպես ապացույց կարող է ծառայել Կոտայքի շրջանի Ավան գյուղում գտնվող 2 դարի եկեղեցին, որի արևմտյան մուտքի շրջանակը շարված է նույն ձևով մշակված և նման քանդակներ ունեցող քարերով:

Հայտնաբերված քարե բեկորների մեջ առանձնապես հետաքրքիր էին խաչքարերի մնացորդները, որոնք գլխավորապես գտնվում էին եկեղեցու բեմի առջևում: Դրանց մի տեսակը սովորականի պես տափակ սալաքարերի ձևով էին՝ մի երեսը բոլորովին հարթ, իսկ մյուս երեսի վրա խաչ քանդակված: Վերջինս ամփոփված էր լինում քանդակազործության արխայիկ ձևերով, ինչպես օրինակ՝ արմավենու տերևաձև, վարդաձև, պտուտակաձև և այլ մոտիվներով (նկար 7):

Նկար 5.—Պեղվող տաճարի ներքին հարդարանքի բեկորներից

Նկար 4.—Տաճարի պեղումներից հայտնաբերված մի ալբառակող կոթող

խաչքարերի մյուս տեսակը հավասար, ազատ թևեր ունեցող խաչքարերն են, մեծ մասամբ քանդակազարդված երկու երեսներից էլ. քանդակները գլխավորապես բուսական ձևի են: Այդ ձևի խաչքարերից մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են նաև Զվարթնոցի և Դվինի պեղումներից, որոնք վերադրվում են 2—3 դարերին:

Հուշարձանի արևմտյան մասը պեղելիս հայտնաբերվեցին մի շարք սյունաձև կոթողներ և քառակողմ սալաքարեր: Սյունաձև կոթողների մի մասի բնիքը գլանաձև էին ու հարթ, մի ծայրից քառակողմ՝ խոյակի նմանությամբ, որոնց շուրջ կողմերն էլ զարդարված էին բուսական նուրբ քանդակներով: Այդ ձևի կոթողների երկու հակադիր կողմերում, ամբողջ երկարությամբ փորված էին խոր փոսեր: Կոթողների մնացած մասը քառակողմ էր՝ պատած արմավենու տերևաձև քանդակներով. դրանցից ոմանց մի ծայրը գնդաձև էր (նկար 8):

Քառակողմ սալերը շատ բարակ էին, մի երեսը հարթ, իսկ մյուս երեսը պատած էր վարդաձև զարդաքանդակներով. դրանց երկու հակադիր կողերի եզրերը նեղ շերտով բարակցված էին:

Նկար 6.—Գլանաձև կոթող Կողբի տաճարի պեղումներից

Վերոհիշյալ բեկորների մշակման առանձնահատուկ ձևերը, ինչպես և նրանց հուշարձանի արևելյան աբսիդի առջևում գտնվելու փաստը հաստատում է, որ նրանք շարված են եղել բեմի առջևում, իրար հետ միացված, կազմելով բեմի առջևում մի տեսակ ցանկապատ, հունադավան եկեղեցիների ձևով։ Կառուցման այդ ձևը խիստ բնորոշ է ու հատուկ նաև վրացական եկեղեցիներին, առանձնապես Ժ—Գ դարերում։

Միաժամանակ հուշարձանի արևելյան գլխավոր աբսիդի բեմի առջևի մասից հայտնաբերվեցին քանդակազարդ այլ բեկորներ, որոնք ամենայն հավանականությամբ պետք է հանդիսացած լինեին բեմի առջևում եղած ցանկապատը զարդարող մասերը։ Բեկորների վրա եղած զարդաքանդակները խիստ բազմազան էին. առանձնապես աչքի էին ընկնում բուսական ու երկրաչափական ձևերը, մարդկանց, կենդանիների և թռչունների բարձրաքանդակ պատկերները և ուրիշներ։ Բոլոր այդ բեկորները շարդոտված էին մանր կտորների, ուստի նրանց բովանդակությունը, այդ վիճակում, ստույգ որոշելը հնարավոր չէ։ Սակայն մի բան պարզ է, որ դրանք հուշարձանի վրա գլխավորապես ունեցել են դեկորատիվ նշանակություն։

Պեղումներից ստացված նյութերի մեջ առանձին ուշադրության արժանի էին ապակյա իրերը, որոնք գլխավորապես դուրս էին գալիս հուշարձանի արևելյան գլխավոր աբսիդի վրայից։ Դրանց մեջ հատկապես աչքի էին ընկնում ձեռքի ապարանջանների կտորները, սև ու կապույտ գույնի, ոմանք հարթ, ոմանք էլ պտուտակաձև քանդակներով։ Հայտնա-

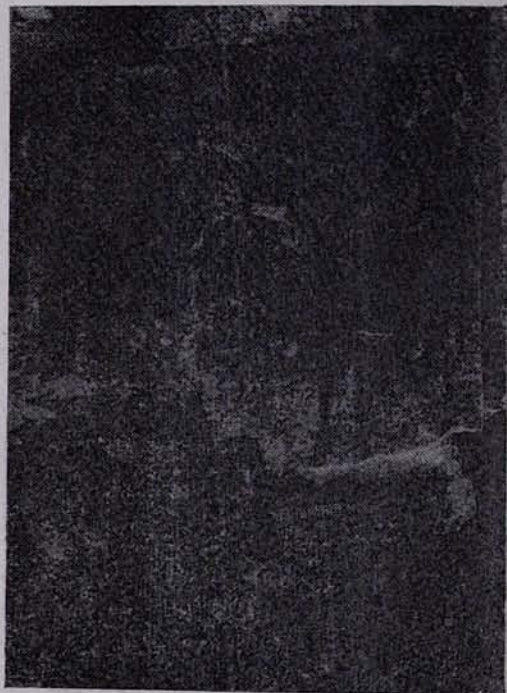
բերվեցին նաև ապակյա անոթի մի քանի կտորներ, որոնցից երկուսը խողովակաձև էին, բարակ, մի ծայրը գնդաձև։

Պեղումներից հայտնաբերվեցին նաև փայտի մնացորդներ, որոնցից մի կտոր ընկած էր հուշարձանի հարավային մուտքի հատակին և որը հավանաբար դռան շրջանակի ստորին մասը եղած լիներ։ Մի փոքր փայտի կտոր էլ հայտնաբերվեց հարավային խորանում։ Երկու կտորներն էլ սաստիկ փտել, փռված էին։

Չափազանց սահմանափակ էին մետաղյա իրերը։ Բացի մի քանի երկաթյա սովորական գամերից ուրիշ ոչ մի մետաղյա իր չհայտնաբերվեց։

Հուշարձանի վրա եղել են գրավոր հիշատակություններ, հայերեն և վրացերեն լեզուներով փորագրված, որոնց առանձին մասերն էին պահպանվել փոքրիկ բեկորների վրա։ Վրացերեն լեզվով արձանագրությունները գրված էին խուցուրի կոշվող տառանիշերով և փորագրված էին քանդակազարդ սալաքարերի եզրաշերտերի վրա և սյունաձև կոթողների ճակատամասերում։

Հայերեն լեզվով գրված արձանագրությունները կատարված էին բոլորագիր երկաթագրերով, ոմանք բարձրաքանդակ ձևով։ Մի քանդակազարդ քարի փոքրիկ բեկորի հորիզոնական ուղղությամբ ձգվող ժապավի-

Նկար 7.—Հնագույն խաչքար Կողբի տաճարի պեղումներից

նաձև մասի վրա պահպանվել էր բարձրաբանդակ ձևով գրված արձանագրության հետևյալ մնացորդը. «... Ինձ և ամենայն ժգն.» («Ինձ և ամենայն ժառանգություն»): Շատ հետաքրքիր են այդ նույն բեկորի վրա եղած զարդաքանդակները. արձանագրության մնացորդը կրող ժապավիննաձև շերտից վերև նկատվում էին պտուտակաձև քանդակներ ունեցող գլանաձև կիսասյուների մասերը: Ժապավիննաձև շերտից ներքև, նույն երեսի վրա, քանդակները ցանցաձևով քային էին, քառակուսաձև անցքերով: Բեկորի հակառակ երեսի ամբողջական մնացած մասերի վրա նկատելի էին կրկնաշար թերթիկներով վարդաձև բարդ քանդակներ: Մեկ ուրիշ քանդակազարդ փոքրիկ բեկորի վրա պահպանվել էր արձանագրության «... պս. ետու» («եպիսկոպոս-ետու») մասը միայն. իսկ մի այլ, համեմատաբար մեծ բեկորի վրա կարդացվում էին «... եւ ամենայն ժառանգատրաց» բառերը (նկար 9, 10): Կային մի շարք բեկորներ, որոնց վրա պահպանվել էին առանձին տառեր, որոնց հիշատակությունը կարևոր չենք համարում:

Բացի բարերի վրա եղած արձանագրությունների մնացորդներից, գրավոր հիշատակության հետքեր էին նկատվում նաև պատերի ծեփի առանձին կտորների վրա: Օրինակ, մի փոքրիկ կտորի վրա նշմարվում էին

Նկար 9.—Հայերեն արձանագրության մնացորդներով հնագույն բեկորներ Կողբի տաճարի պեղումներից

Ա Գ Ե տառերը, գրված սև ու կարմիր գույնի ներկերով:

3. Եզրակացություններ.—Կատարված պեղումները և պահպանված մասի ստուգողական փորոմները հնարավորություն են տալիս որոշակի հետևություններ անելու հուշարձանի ի՞նչ լինելու և ընդհանրապես պեղումների արդյունքների մասին:

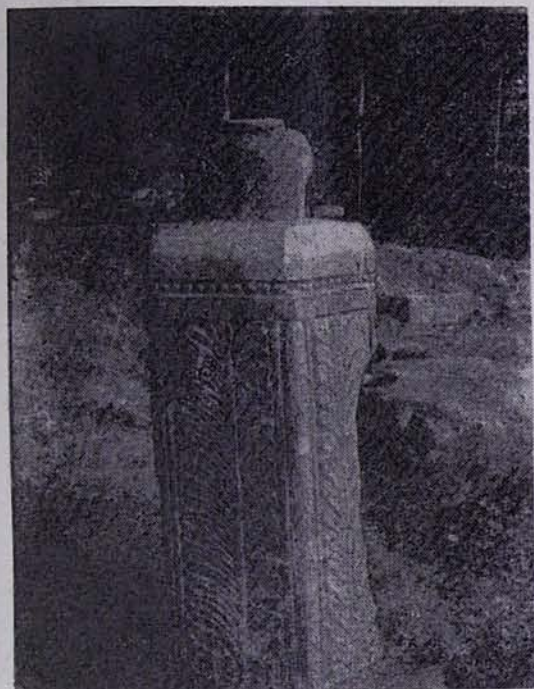
1. Պեղվող հուշարձանը մի եկեղեցու շենք է, որի կառուցման ձևերը շատ նման են Օձունի և Երեբունյի տաճարների ճարտարապետական ձևերին, որպես դրանց նախատիպը: Եկեղեցին արևելյան կողմից ունեցել է աբսիդ՝ ցածրիկ բեմով, որի երկու կողմերում եղել են մեկական խորան: Հարավային և հյուսիսային կողմերից ունեցել է սրահներ, երկուական կամարակապ բացվածքներով, որոնք իրարից անջատվելիս են եղել քարե ամբողջական սյուների: Սյուների բները գլանաձև են եղել, խարխալներով ու խոշակներով, կազմված ամբողջական քարերից:

2. Պատերի արտաքին երեսապատը շարված է եղել սրբատաշ մեծ քարերով, իսկ ներսի կողմից՝ անմշակ մանր քարերով, կրաշաղախով մածուցված:

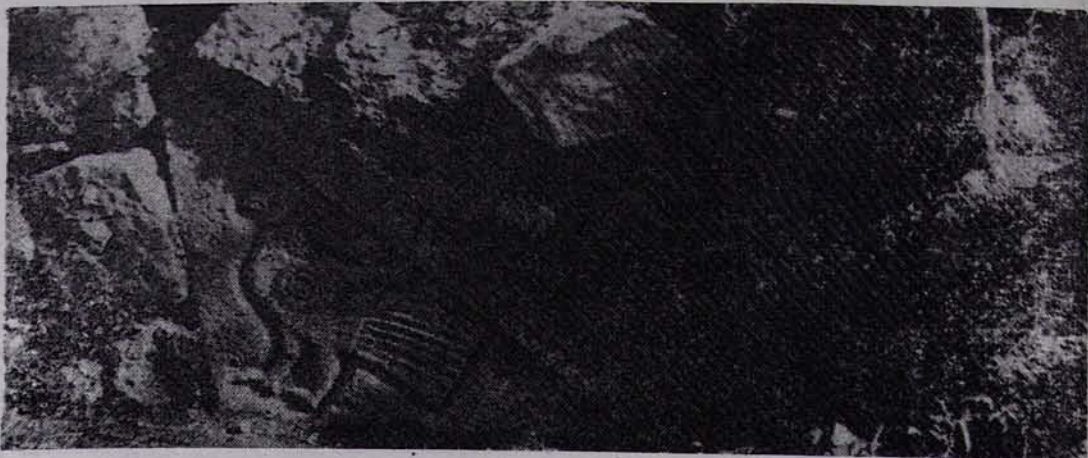
3. Պատերը ներսից ծեփված են եղել կրաշաղախով և պատած որմնակարներով ու ներկագիր արձանագրություններով:

4. Եկեղեցու ծածկը թաղակապ է եղել, երկթեք տանիքով, որը պատած է եղել սալաձև ու կիսախողովակաձև կղմինդրներով: Կիսախողովակաձև կղմինդրները մի ծալից վեղարած են եղել, պատած հավասարաձև խաչերի և մարդկանց բարձրաքանդակ զարդաքանդակներով և գործադրվել են միացման նպատակներով:

Եկեղեցու պատերին կից, ներսի կողմից ձգվելիս են եղել երկուական ուղղանկյուն որմնասյուներ, համապատասխան խարխալներով ու խոշակներով, որոնք միանալով կամարներով, գոտկելիս են եղել թաղակապ

Նկար 8.—Գնդաձև ծայրով քառակող կոթող Կողբի տաճարի պեղումներից

Նկար 10.—Հայերեն արձանագրության մնացորդներով հնագույն բեկորներ Կողբի տաճարի պեղումներից

ծածկը: Սրահները որմնասյուներ շեն ունեցել, ապա և ոչ էլ դրանք միացնող կամարներ, այլ ծածկի թաղի եզրերը անմիջապես հենվելիս են եղել պատերի վրա: Կղմինդրների դասավորության ձևը՝ գետնի վրա, ցույց է տալիս, որ շենքը փուլ է եկել հյուսիսից դեպի հարավ ընկնելով:

5. Գլխավոր մուտքերից մեկը բացվելիս է եղել շենքի հարավային կողմից, կենտրոնական մասից, սրահի միջից: Նման մեկական մուտքեր էլ, ինչպես այդ պարզվում է շենքի ընդհանուր դասավորությունից և կատարված ստուգողական փորումներից, պետք է բացվելիս լինեին հյուսիսային և արևմտյան կողմերից:

6. Եկեղեցին ունեցել է շատ հարուստ ու շքեղ հարդարանք, որոնք մշակված են եղել վերին աստիճանի նուրբ ձևով: Զարդաքանդակների մեջ գերակշռող են եղել բուսական ձևերը, հատկապես արմավենու տերևաձև, խաղողի ողկուղաձև ու տերևաձև, վարդաձև և ծաղկատերև քանդակները: Քանդակագործության այդ ձևերը մեծ չափով տարածված են Ե—Ն դարերին պատկանող հայկական եկեղեցիների վրա: Առանձին հետաքրքրության արժանի էին նաև մարդկանց, կենդանիների, թռչունների և միջատների բարձրաքանդակ պատկերները, որոնք հանդիպում էին ոչ միայն քարերի, այլև խեցեղեն մնացորդների վրա:

Եկեղեցու զարդաքանդակների շարքում հատկապես աչքի էին ընկնում կրաշաղախից պատրաստված քանդակները և որմնակարները:

7. Կողբի պեղված եկեղեցին պետք է պատկանի Ե—Ձ դարերին:

Հուշարձանի կառուցման ժամանակը որոշելու խնդրում մեծ նշանակություն ունեն

նաև հայտնաբերված բեկորները, ինչպես և քանդակագործության ձևերը: Այդ տեսակետից առանձնապես հետաքրքիր են կոթողները և նրանց բեկորները, որոնք մեծ տարածում ունեն Սովետական Հայաստանի զանազան վայրերում: Այդ կոթողներից բավական թվով հայտնաբերել է հանգուցյալ ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը՝ Թալինի շերտանում, որոնք վերագրվում են Ե—Ն դարերին: Բացի կոթողներից, պեղումներից հայտնաբերված բազմաթիվ հավասարաթև խաչքարերն իրենց բնորոշ զարդաքանդակներով, որոնցից մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են նաև Զվարթնոցի և Դվինի պեղումների ժամանակ, ինչպես և ուրիշ շատ վայրերից, նույնպես վերագրվում են Ե—Ն դարերին:

Ինչ վերաբերում է զարդաքանդակների բազմապիսի ձևերին, ինչպիսիք են արմավենու տերևաձև, խաղողի ողկուղաձև, ցանցահյուսվածքաձև, վարդաձև, ծաղկատերև և մի շարք այլ ձևեր, ապա դրանք լայն չափով տարածված են Ե—Ն դարերին պատկանող հայկական համարյա բոլոր եկեղեցիների, վանքերի և մյուս կառուցվածքների վրա:

Պեղումների ժամանակ հայտնաբերված մեծ քանակությամբ կղմինդրները, որոնցով պատած է եղել եկեղեցու տանիքը, նույնպես վկայում են հուշարձանի կառուցման ժամանակի մասին: Դվինի և Զվարթնոցի պեղումները վերջնականապես հաստատեցին, որ հայկական հնագույն եկեղեցիների տանիքները գլխավորապես պատած են եղել միևնույն ձևով մշակված կղմինդրով: Այդ բոլորն ի միասին հնարավորություն են տալիս համոզված ասելու, որ պեղվող եկեղեցին պետք է հիմնադրված լինի Ե—Ձ դարերին:

8. Պեղումների արդյունքները միաժամանակ ցույց են տալիս, որ եկեղեցու շենքն ամբողջությամբ չի պահպանվել մինչև նրա վերջնական ավերվելը, այլ հետագայում ենթարկվել է վերակառուցման ու վերանորոգումների: Պեղվող եկեղեցու շենքը ԺԲ—ԺԳ դարերին արդեն ավերված էր, նրա վերակառուցումը պետք է տեղի ունեցած լինի ԺԳ դարից ոչ ուշ, որի մեջ, ինչպես և գերեզմանոցում գտնվող փոքրիկ եկեղեցու վրա գործադրվելիս են եղել ավերված հին եկեղեցու բեկորները:

Եկեղեցու հին շենքը պետք է ավերված լինի արարական արշավանքների ժամանակ, հավանաբար Թ դարում, իսկ նրա վերակառուցումը կատարված պետք է լինի Զաքարյանների տիրապետության շրջանում՝ ԺԲ—ԺԳ դարերում: Հուշարձանի վերջնական ավերումը, ամենայն հավանականությամբ, պետք է տեղի ունեցած լինի մոնղոլական արշավանքների ժամանակ՝ ԺԵ—ԺԶ դարերում:

9. Մի շարք փաստեր ցույց են տալիս, որ եկեղեցին վերակառուցելու ժամանակ ենթարկվել է որոշ փոփոխությունների: Ակնառու կերպով նկատվում է, որ նա հարմարեցված է եղել վրացական եկեղեցու պահանջներին:

Պատմությանը հայտնի են փաստեր, երբ հայկական որոշ եկեղեցիներ վեր են ածվել վրացական եկեղեցու: Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը, խոսելով Ախթալայի, որ հնում կոչվելիս է եղել Պղնձահանք, վանքի կառուցման և Իվանե Աթաբակի մահվան մասին, տեղեկացնում է. «Վախճանեաց և Իւանէ, եղբայր Զաքարէի, և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի դուռն եկեղեցւոյն՝ զոր շինեաց իւրն, առեալ ի Հայոց՝ վրացի վանս արար»¹:

Կողբի եկեղեցին ի սկզբան եղել է հայկական, ապա ավերվելուց հետո, վերակառուցվել է որպես վրացական եկեղեցի կամ վանք:

10. Պեղման վայրի ուսումնասիրությունը հաստատում է, որ այստեղ, բացի պեղվող եկեղեցուց, գոյություն են ունեցել նաև այլ կառուցվածքներ: Այստեղ գոյություն է ունեցել մի նշանավոր վանք:

Կատարված պեղումներից հայտնաբերված մեծաքանակ և բազմապիսի հնագիտական խիստ կարևոր իրերը վկայում են այդ հուշարձանի պատմա-հնագիտական մեծ արժեքի մասին:

¹ «Պատմութիւն Հայոց, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ», Թիֆլիս, 1909 թ., էջ 210:

